

Marta Wiraszka

Przebudowa kościoła pokarmelickiego w Kamieńcu Podolskim na prawosławny sobór Matki Boskiej Kazańskiej w latach 1867-1878 : próba określenia form stylowych

Series Byzantina 5, 168-179

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Przebudowa kościoła pokarmelickiego w Kamieńcu
Podolskim na prawosławny sobór Matki Boskiej Kazańskiej
w latach 1867–1878 – próba określenia form stylowych*

Marta Wiraszka
Warszawa, UKSW

Stolica województwa podolskiego i główna twierdza na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej – Kamieniec Podolski, po włączeniu Podola do Rosji w 1793 r., stał się siedzibą władz gubernialnych i rezydencją archiereja w nowo utworzonej ukazem Katarzyny II z 1795 r. guberni podolskiej (1/12 V) i pokrywającej się z jej granicami eparchii prawosławnej (12/23 IV)¹.

Z chwilą zakończenia etapu asymilacji administracyjnej, będącego zwykle pierwszym przejawem polityki rusyfikacyjnej na obszarach zajętych przez Rosję, nowe władze przystępowały do wprowadzania etapu drugiego, określanego mianem rusyfikacji kulturowej². Jednym z jego elementów była stopniowa rekonstrukcja krajobrazu miejskiego w oparciu o wypracowany w Sankt Petersburgu w czasach Piotra Wielkiego wzorzec urbanistyczno-architektoniczny. Zgodnie z nim przebudowywane miasta, oprócz regularnej siatki ulic i kwartałów, miały wyróżniać się z daleka wertykalnymi dzwonicami i szatrowo-kopułowymi zwieńczeniami świątyń prawosławnych. Cerkwie budowane pośrodku placów lub w innych rzucających się w oczy punktach miasta, stanowiły w XIX w. górną granicę wysokości zabudowy miast rosyjskich, która kształtowana była podobnie jak dekoracja tympanonów antycznych świątyń zgodnie z regułą narastania dominant w kierunku centrum i obniżania się gabarytów ku peryferiom³.

¹ В. К. Гульдман, *Справочная книжка Подольской губернии*, Каменец-Подольский 1888, s. 327; W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni Podolskiej*, t. 1, Wilno 1820, s. 142–143.

² Zob. P. Paszkiewicz, *W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjne (fazy i przejawy)*, w: *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego (1772–1915)*, pod red. D. Konstantynowa i P. Paszkiewicza, Warszawa 1994, s. 7–27.

³ Zob. *Петербург и другие новые российские города XVIII – первой половины XIX веков*,

W momencie zajęcia Kamieńca przez Rosjan, w mieście nie było ani jednej świątyni wyznania panującego⁴. „Błąd” ten został szybko naprawiony przez Katarzynę II, która reskrytem z 22 kwietnia 1794 r. nakazywała zniesienie obrządku greckokatolickiego na Białorusi i Ukrainie⁵. W Kamieńcu na własność Cerkwi prawosławnej przeszły klasztor bazylianów i wszystkie cerkwie unickie, z których cerkiew św. Jana Chrzciciela, znajdująca się w sąsiedztwie pl. Ormiańskiego (za czasów rosyjskich nosił on nazwy: pl. Sobornego, Gubernatorskiego i Mikołajewskiego), została wyznaczona w 1799 r. na sobór katedralny⁶.

Od początku było jednak wiadomo, że XVI-wieczna cerkiew św. Jana Chrzciciela nie spełnia wymogów stawianych obiektom tej rangi, co sobór katedralny. Ciasny i mroczny, otoczony budynkami cerkiewnymi i częściowo przysłonięty przez dwukondygnacyjny gmach seminarium sobór – jako niedostatecznie reprezentacyjny i za mało widoczny, mimo nadbudowy dzwonnicy o jedną kondygnację po roku 1795⁷ – musiał ustąpić miejsca bardziej okazałej budowli.

Władze gubernialne trzykrotnie przymierzały się do urzeczywistnienia idei budowy nowego soboru katedralnego w stolicy guberni⁸. Po raz pierwszy miało to miejsce w 1834 r. Powstały wówczas projekt zakładał zastąpienie cerkwi św. Jana Chrzciciela, razem z otaczającymi ją budynkami, nowym, wielkim soborem z dwoma podjazdami. Następny, sporządzony z jeszcze większym rozmachem w 1842 r., niedługo po wizycie cara Mikołaja I w Kamieńcu, przewidywał wyburzenie ratusza z całym kwartałem śródrynkowym i zbudowanie soboru pośrodku pl. Centralnego (dawniej Rynek Polski). Wreszcie trzeci i ostatni z niezrealizowanych projektów z roku 1856⁹, proponował budowę soboru na zachodnim krańcu pl. Gubernatorskiego, na terenie miejskiego hulwaru. Jednak i w tym wypadku trudności

под ред. Н. Ф. Гуляницкого, Москва 1995; *Москва и сложившиеся русские города XVIII – первой половины XIX веков*, под ред. Н. Ф. Гуляницкого, Москва 1998.

⁴ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, t. 2, *Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, pod red. S. Litaka, Lublin 1998, s. 65–71.

⁵ Е. Сецинский, *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*, Киев 1895, s. 122.

⁶ О. Булзей, *Вулицями Кам'яця-Подільського*, Львів 2005, s. 57.

⁷ О. А. Пламеницька, *Християнські святині Кам'яця на Поділлі*, Київ 2001, s. 47.

⁸ *Ibidem*, s. 270–271; Е. Сецинский, *op. cit.*, s. 140–141. Sieciński umieszcza w przypisie dodatkową informację, że dwa z trzech powstałych w pierwszej połowie XIX w. projektów były przechowywane w Kamieńcu: jeden w archiwum soboru katedralnego (1834 r.), drugi w magistracie (1856 r.).

⁹ Rok powstania projektu za O. Płamieniecką; О. А. Пламеницька, *op. cit.*, s. 270. Sieciński natomiast podaje jako czas powstania projektu rok 1861: Е. Сецинский, *op. cit.*, s. 141.

1. Sobór katedralny w Kamieńcu Podolskim

finansowe spowodowane kosztowną niwelacją gruntu i właściwą budową stały się przyczyną odłożenia realizacji na później.

Okazją do ponownego podjęcia tematu budowy soboru katedralnego stał się ukaz carski z 17/29 września 1866 r. o likwidacji klasztoru karmelitów bosych. Jego następstwem było zamknięcie w maju następnego roku kościoła Matki Boskiej Zwycięskiej¹⁰. Staraniem biskupa Leontija Lebiedińskiego świątynia pokarmelicka została wkrótce potem przekazana Cerkwi prawosławnej z przeznaczeniem na sobór katedralny¹¹.

¹⁰ J. A. Rolle, *Zgromadzenia zakonne i kościoły w Kamieńcu, zniesione w ciągu ostatniego stulecia (1768-1868)*, „Przegląd Polski” 7 (1872), z. 10, s. 134.

¹¹ П. Н. Батюшков, *Подолія. Историческое описание*, Санкт Петербург 1891, s. 51-52, 360.

Problem XIX-wiecznej przebudowy kościoła klasztornego MB Zwycięskiej na cerkiew wyznania prawosławnego był dotąd jedynie sygnalizowany w pracach przedwojennych historyków, głównie Antoniego J. Rollego, Juchima Siecińskiego i Aleksandra Prusiewicza¹². Pewne nowe informacje pojawiły się w pracach Wołodymira Tymofijenki i Olgi Płamienieckiej. Pierwszy z badaczy zamieścił w swoim artykule wzmiankę o nazwisku projektanta¹³, zasługą drugiej było powiązanie przebudowy kościoła pokarmelickiego ze zmianą zwieńczenia wieży cerkwi archirejskiej, błędnie jednak przez Płamieniecką datowanej oraz zamieszczenie planu soboru, wykonanego pod koniec lat 20. ubiegłego wieku¹⁴.

Znacznie liczniejsze i dokładniejsze są materiały dotyczące okresu, kiedy świątynia była częścią założenia klasztornego karmelitów bosych. Dzięki pracy o. Benignusa Józefa Wanata, Jerzego Kowalczyka i Olgi Płamienieckiej wiemy więcej o późnobarokowym dziele komendanta twierdzy kamienieckiej, Wilhelma Rippe z roku 1717, wzniesionego w latach 40. XVIII w. przez jego następcę Jana de Witte¹⁵.

Kościół poświęcony w 1750 r. przez biskupa kamienieckiego Mikołaja Dembowskiego pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej i św. Józefa był jednonawowy¹⁶, na planie prostokąta o wymiarach 50 x 14 łokci, z dwiema płytkimi absydami od strony krótszych boków i parą kwadratowych, czterokondygnacyjnych wież narożnych przy fasadzie frontowej. Trzyosiowe, dzielone pilastrami kompozytowymi ze zwisającymi girlandami wypukłe elewacje, połączone były z bocznymi wspólnym belkowaniem. Wieńczące

¹² Zob. J. A. Rolle, *op. cit.*, s. 130–134; *idem*, *Zameczki podolskie na kresach mławańskich*, t. 2, Warszawa 1880, s. 290–295; E. Сецинский, *op. cit.*, s. 140–142; A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915, s. 51, 54.

¹³ В. І. Тимофієнко, *Цивільні інженери - будівничі подільських міст і сіл у період капіталізму*, в: *Духовні витоки Поділля: творчі історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський*, т. 1, Хмельницький 1994, s. 352.

¹⁴ O. A. Пламеницька, *op. cit.*, s. 270–272, 212; por. przyp. 67.

¹⁵ Zob. B. J. Wanat, *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamieniecko-podolskiej w latach 1622–1866*, w: *Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana ks. bp. Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, Kraków–Kamieniec Podolski 2001, s. 323–356; J. Kowalczyk, *Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte*, w: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Warszawa, październik 1997*, Warszawa 1998, s. 345; J. Kowalczyk, *Kościół późnobarokowy w diecezji kamienieckiej*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, pod red. J. K. Ostrowskiego, t. 2, Kraków 1996, s. 97–98.

¹⁶ Z niewiadomych przyczyn druga konsekracja odbyła się w 1827 r. z udziałem bpa Franciszka Mackiewicz; B. J. Wanat, *op. cit.*, s. 332.

fasady eliptyczne szczyty dekorowały posągi MB Zwycięskiej od frontu i nad absydą prezbiterialną krzyż kamienny z płonącymi wazonami na postumentach po bokach. Pozostałych pięć figur przedstawiających bliżej nieokreślonych świętych dopełniało dekoracji fasady wieżowej, którą poprzedzała jeszcze półkolista platforma ograniczona balustradą tralkową, z ustawionymi na cokółkach po obu stronach przejścia statuami proroków Eliasza i Elizeusza. Najbardziej plastyczne opracowanie otrzymały górne kondygnacje wież, ujęte parami kolumn przy narożach, podtrzymujące belkowanie z trójkątnymi frontonami, pomiędzy którymi znajdowały się konchowe nisze z tralkowymi balustradami, a wyżej odcinkowo zamknięte otwory okienne ze spływami wolutowymi opinającymi naroża. Wnętrze przykrywały sklepienia kolebkowe z lunetami, a ściany dzieliły na cztery przęsła kompozytowe pilastry podpierające pełne belkowanie z gzymsem kostkowym. Na dawne wyposażenie kościoła składało się 10 ołtarzy, w tym pięć snycerskich i pięć murowanych, drewniana ambona, organy, 16 ławek i cztery konfesjonały. Z prawej strony do kościoła przylegał dwukondygnacyjny, murowany klasztor w formie czworoboku z wirydarzem krążankowym pośrodku¹⁷. Po zamknięciu kościoła w 1867 r. usunięto najpierw z fasady świętych Karmelu oraz proroków z postumentów przed portalem. Następnie zamurowano główne wejście od ulicy i pozbyto się wyposażenia, które znajdowało się we wnętrzu¹⁸.

Świątynia pokarmelicka w momencie przejęcia jej przez Cerkiew była w dobrym stanie, po niedawnej dość gruntownej restauracji, którą przeszła na początku lat 50. XIX w. (uk. 1856 r.) z inicjatywy oo. Stanisława Czapkoskiego i Hilariona Jamonta, przybyłych do Kamieńca w 1843 r. po kasacie klasztoru w Głębokim na Litwie¹⁹. Był to też zapewne jeden z powodów – poza rozmiarem i lokalizacją świątyni, usytuowanej przy pl. Gimnazjalnym (dawniej Jezuickim), w bliskim sąsiedztwie państwowego gimnazjum męskiego i katedry rzymskokatolickiej pw. św. Piotra i Pawła – który zdecydował ostatecznie o podjęciu robót adaptacyjnych i porzuceniu myśli o budowie nowego soboru katedralnego. Przy podejmowaniu decyzji brano na pewno pod uwagę również względy finansowe – znacznie niższe niż w wypadku budowy nowego obiektu na obszarze o zwartej zabudowie murowanej.

¹⁷ Na podstawie wizytacji generalnej z 1804 r., przeanalizowanej przez o. Wanata; *ibidem*, s. 332–335.

¹⁸ *Ibidem*, s. 333.

¹⁹ E. Kluczewski, *Korespondencja Przeglądu Katolickiego. Z Niemirowa na Podolu*, „Przegląd Katolicki” 1 (1863), nr 47, s. 749.

Projekt przebudowy wykonał na początku lat 70. architekt eparchijalny Dymitrij Nikołajewicz Oswald (1840–1891)²⁰, który pracował na tej posadzie od lipca 1866 r. Do Kamieńca przybył zaraz po ukończeniu Szkoły Budowlanej w Petersburgu. Nie licząc więc paromiesięcznej pracy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, była to pierwsza, samodzielna praktyka budowlana tego architekta poza Petersburgiem. Na terenie guberni podolskiej Oswald wznosił lub przebudował blisko 250 cerkwi, korzystając jednak przeważnie z wzorcowych projektów. Umiejętności nabyte w guberni podolskiej kontynuował następnie w Kraju Przywiślańskim, gdzie kierował budową cerkwi w latach 1878–1884. W sumie z nazwiskiem Dymitrija Oswalda związanych było, jeśli wierzyć informacjom zebranych przez Gawriła Baranowskiego, około 320 świątyń wyznania prawosławnego. Spośród tej pokaźnej liczby autor *Jubileuszowej księgi o działalności absolwentów Instytutu Cywilnych Inżynierów*, wymienia z nazwy tylko jedną cerkiew projektu Oswalda – sobór katedralny MB Kazańskiej w Kamieńcu Podolskim²¹.

W ocenie współcześnie żyjących była to przebudowa wykonana wielkim nakładem pracy i kosztów, w rezultacie której „powstał wspaniały chram wyróżniający się zewnętrznym, a także wewnętrznym pięknem pośród innych cerkwi kamienieckich”²². Pracami budowlanymi objęty był zarówno kościół, jak i przylegający do niego od północy klasztor. W trakcie prowadzonych robót rozebrano częściowo dwa krótsze skrzydła klasztorne, bezpośrednio dochodzące do świątyni. Wieże kościelne zostały obniżone poprzez rozbiórkę dwóch górnych kondygnacji. W ich miejsce pojawiła się wymurowana na nowo niższa kondygnacja, o uproszczonych podziałach pilastrowych, ujmujących półkoliste otwory i podtrzymujących belkowanie z segmentowymi naczółkami, przeznaczona na pomieszczenie dzwonów. Likwidacji uległy eliptyczne szczyty wieńczące fasady oraz podest z tralkową balustradą, poprzedza-

²⁰ Podstawą przyjęcia powstania projektu na pocz. lat 70. XIX w., a ściślej po roku 1872, a przed 1875, była wskazówka Rollega zamieszczona w 1872 r. w „Przeglądzie Polskim”: „Kościół i klasztor zamknięty. W drugim mieści się skład papierów rządowych, biuro skarbu gubernialnego i cyrkuł policji, pierwszy oczekuje na decyzję rządu”; J. A. Rolle, *Zgromadzenia zakonne...*, s. 130. Z notatki tej jasno wynika, że świątynia nie została od razu przeznaczona na prawosławny sobór katedralny. Następną informacją z kwietnia 1875 r. podaje już, że kościół „karmelicki przerabiają na sobór”; *Korespondencja Przeglądu Tygodniowego. Kamieniec Podolski w kwietniu 1875*, „Przegląd Tygodniowy” 10 (1875), nr 17, s. 203.

²¹ Г. В. Барановский, *Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного Училища)*, Санкт Петербург 1893, s. 255–256.

²² Cyt. za: Е. Сецинский, *op. cit.*, s. 141.

jący główne wejście od ulicy, co wiązało się z planowanym przeorientowaniem świątyni i ustawieniem ikonostasu od strony wschodniej. Dotychczasowy wysoki dwuspadowy dach został zastąpiony niższym siodłowym.

Dla potrzeb przebudowy okazało się konieczne usunięcie długiego, parterowego budynku, pochodzącego najprawdopodobniej jeszcze z połowy XVIII w. (zaznaczony na planie z 1793 r.)²³, znajdującego się przy południowej pierzei pl. Gimnazjalnego, jak również dwóch prostokątnych przybudówek bezpośrednio stykających z elewacją świątyni – wyższej zachodniej, nakrytej dwuspadowym dachem i nieco niższej, łączącej się z południową wieżą fasady, przykrytej dachem pulpitowym, co dokumentuje fotografia Józefa Kordysza z 1865 r. Niewykluczone, że mury owych przybudówek po podwyższeniu zostały wtórnie wykorzystane przy budowie nawy południowej, która na parterze mieściła przedsionek, a na piętrze otwartą arkadowo do wnętrza galerię. Rozbiórka budynków otaczających kościół pozwoliła na wyizolowanie obiektu od reszty zabudowy. Takie postępowanie było zgodne z zasadami rządzącymi budową cerkwi prawosławnych, które na potrzeby ceremoniału liturgicznego były wolno stojące, umożliwiając wiernym obchodzenie świątyni w czasie procesji²⁴. Podobny wymóg umożliwienia obejścia kościoła poprzez oddzielenie go od korpusu klasztornego i umieszczenie ołtarza od wschodu, pojawił się przy wcześniejszej adaptacji na cerkiew kościoła benedyktynek w Nieświeżu (1864–1869)²⁵.

Dodanie od strony południowej i północnej prostokątnych przedsionków z galeriami na piętrze do nieznacznie wyższego korpusu pozwalało na zwiększenie powierzchni użytkowej kamienieckiego soboru, przybliżając jednocześnie jego plan do popularnego w Rosji układu krzyżowo-kopułowego, którego geneza sięgała jeszcze czasów Bizancjum²⁶. W XIX w. o popularności schematu zadecydowała zwartość bryły, która znacznie lepiej wpisywała się kompozycyjnie w przestrzeń placów od form podłużnych²⁷. Ponadto układy centralne na terenach zajętych przez Rosję, gdzie domino-

²³ Możliwe, że chodzi tu o dom, w którym mieszkał swego czasu dr Adrian Baraniecki (1826–1891), a o którym wspomina Prusiewicz, że znajdował się obok kościoła karmelickiego; A. Prusiewicz, *op. cit.*, s. 51.

²⁴ *Пемербыр? у опыце...*, s. 134.

²⁵ A. Jaroszewicz, *Przebudowy kościołów katolickich na cerkwie prawosławne na Białorusi po powstaniu styczniowym (w świetle materiałów archiwalnych)*, w: *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego (1772–1915)*, red. D. Konstantynowa i P. Paszkiewicza, Warszawa 1994, s. 144–145.

²⁶ P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1598–1914*, Kraków 2003, s. 63–69.

²⁷ *Пемербыр? у опыце...*, s. 198–200.

wał katolicyzm, odróżniały cerkwie od podłużnych rzutów kościołów katolickich i unickich.

W guberni podolskiej, najwcześniej cerkiew założona na planie centralno-krzyżowym z pięcioma zwieńczeniami, pojawiła się w niezrealizowanym projekcie zastąpienia XVI-wiecznej cerkwi Troickiej nowszą, z 1836 r. autorstwa architekta eparchijalnego Antona A. Ostrowskiego, który nawiązał w nim do kijowskiej cerkwi Dziesiatiny Wasyla P. Stasowa (1828–1842) i thonowskiego soboru Chrystusa Zbawiciela w Moskwie (proj. 1832)²⁸. Na podobnym schemacie opierał się także trzeci i ostatni z niezrealizowanych projektów soboru katedralnego w Kamieńcu, sporządzony w 1856 r. Jedną z pierwszych realizacji na Podolu była cerkiew św. Jerzego, zbudowana na Polskich Folwarkach w stolicy guberni przez Antona A. Ostrowskiego i Mykołę O. Kułakowskiego w latach 1851–1861²⁹.

W kamienieckim soborze liczba kopuł została zredukowana do czterech, z uwagi na ograniczoność miejsca. Największa, murowana kopuła na ośmiobocznym bębnie z przeciwstawnymi splotami wolutowymi przy narożach i czterema rozerwanymi naczółkami segmentowymi, połączonymi organicznie z obramieniami lukarn, została umieszczona pośrodku korpusu. Trzy mniejsze wieńczyły wieże wschodniej fasady i dobudowanej nad dawnym prezbiterium niskiej wieżyczki. Układy centralne wymuszały niejako czterostronne opracowanie elewacji, które tym bardziej odróżniało cerkwie od barkowych kościołów katolickich, gdzie dekoracja skupiała się w głównej fasadzie. W Kamieńcu punktem odniesienia dla rozplanowania fasad soboru była elewacja południowa, wychodząca na pl. Gimnazjalny.

Dwukondygnacyjną, dołem sześćcio-, górą siedmioosiową elewację południową, oświetlały na parterze trzy duże okna (licząc otwór okienny w przyziemiu wieży, z którą nawy boczne były połączone), występujących naprzemiennie z dwoma ślepyimi otworami okiennymi i portalem. Wszystkie otrzymały ciosowe obramienia, połączone albo z segmentowym frontonem, albo z gzymsem nadokiennym. Ta sama zasada obowiązywała w dekoracji okienek galerii, które posiadały obramienie w postaci uskokowej opaski z czterema uszakami i odcinkową płyciłą, względnie prostym zamknięciem, wcinającym się w gładki fryz belkowania. Środek elewacji akcentował pseudoryzalit, zwieńczony rozerwanym naczółkiem segmentowym z wyra-

²⁸ Informacja za: O.A. Пламеницька, *op. cit.*, s. 262.

²⁹ Dane faktograficzne za: Г.О. Осетрова, *Церква св. Георгія у Кам'янці-Подільському в світлі історичних джерел*, w: *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції*, Кам'янець-Подільський 2004, s. 72–74.

stającą powyżej partią środkową, zamkniętą półkolistym łukiem nadwieszonym, którą ujmowały po bokach płaskie spływy wolutowe. W ten sam sposób została opracowana elewacja północna. Jedną ze zmian, które wprowadził tam architekt, było zastąpienie dwóch otworów pierwszej kondygnacji pseudoryzalitu jednym. Węższe fasady, w których zachowano wiele z wcześniejszych detali, pośrednio nawiązywały także do ogólnie przyjętej kompozycji. Wskazuje na to oprawa portalu, przebitego od strony zachodniej, wykazująca duże podobieństwa z południowym i północnym obramieniem otworów wejściowych.

Uroczyste otwarcie soboru, połączone z konsekracją obiektu poświęconego ikonie Matki Boskiej Kazańskiej, nastąpiło 30 sierpnia 1878 r. w obecności biskupa Beniamina Lebediewa, byłego wikariusza podolskiej eparchii³⁰. Skromne wyposażenie soboru składało się w chwili konsekracji jedynie z ołtarza głównego, mieszczącego ikonę Bogurodzicy Kazańskiej. Dopiero z czasem pojawiły się następne ołtarze: z prawej strony św. Mikołaja Cudotwórcy (pośw. 27 VII 1884 r.) i ks. Włodzimierza – na piętrze południowej galerii, ufundowany na pamiątkę jubileuszu 900-lecia chrztu Rusi (pośw. 24 IX 1889 r.)³¹. Północna galeria soboru została w 1891 r. zaadoptowana na pomieszczenie zbiorów muzealnych Towarzystwa Historyczno-Cerkiewnego, które powstało rok wcześniej przy Podolskim Komitecie Eparchijalno-Statystycznym. Wzrastająca liczba eksponatów wymusiła jednak w 1903 r. przeniesienie zbiorów do nowych pomieszczeń w byłym klasztorze oo. dominikanów³².

Przebudowa pokarmelickiego kościoła MB Zwycięskiej prowadzona była w atmosferze zaostrej polityki rusyfikacyjnej wobec Polaków. Podjęte wówczas przez władze rosyjskie działania, zmierzały z jednej strony do ograniczenia wpływów Kościoła rzymskokatolickiego – uważanego, zresztą słusznie, za ostoję polskiego patriotyzmu – poprzez zamykanie świątyń i likwidację klasztorów, z drugiej zaś do wzmocnienia pozycji prawosławnej Cerkwi poprzez finansowanie budowy nowych lub adaptację na cerkwie odebranych Polakom kościołów³³.

Władze szczególnie aprobowały te style, które odwoływały się do korzeni prawosławia i rodzimego baroku moskiewsko-jarosławskiego, czyli do

³⁰ Е. Сецинский, *op. cit.*, s. 141.

³¹ *Ibidem*, s. 141–142.

³² *Ibidem*, s. 142; Э. Ф-о., *Каменецкий историко-археологический музей (Древнехристианские)*, [b.m.w., ok. 1900], s. 1–8.

³³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001, s. 178–179, 182–183, 186–189.

stylu bizantyjskiego i rusko-bizantyjskiego oraz jego późniejszej odmiany stylu ruskiego, które najlepiej wyrażały mocarstwową politykę caratu, dążącą do wewnętrznego zjednoczenia ziem zajętych przez Rosję z resztą imperium³⁴. Jednakże w pierwszej połowie XIX w. przy adaptacji kościołów na cerkwie najprostszym i najtańszym sposobem ich przekształcenia było odwołanie się do form klasycyzmu. W tym stylu przebudowywano kościoły klasztorne zamknięte po powstaniu listopadowym. Zabiegi prowadzące do wymazania śladów polskiej kultury kończyły się najczęściej wzniesieniem drewnianej kopuły nad korpusem (murowanej wzniesić się nie dało) i zwieńczeniem istniejących wież cebulastymi baniami.

Pierwszą w guberni podolskiej świątynią katolicką przekształconą w ten sposób był kościół pofranciszkański NMP w Kamieńcu, przebudowany po raz pierwszy według projektu architekta gubernialnego Jakuba Raghuzi z 1798 r. i po raz drugi w latach 1832–1836 przez Szymona Ucztę, z przeznaczeniem na cerkiew archirejską pod wezwaniem Zaśnięcia Matki Boskiej. Poza Kamieńcem przykładem podobnych realizacji były kościoły: dominikanów w Tulczynie, franciszkanów w Barze i karmelitów bosych w Kupinie. W drugiej połowie XIX w. coraz częściej sięgano jednak po formy stylu ruskiego, zapoczątkowane na Podolu przebudową kościoła poddominikańskiego w Winnicy. W latach 1844–1849 kościół otrzymał, według projektu architekta gubernialnego Szymona Uczty, szatrowe zwieńczenie nad dwiema wieżami fasady i nad drewnianym tamburem pośrodku korpusu nawowego.

Architekt eparchijalny Dymitrij Oswład, projektując przebudowę kościoła MB Zwycięskiej, nie wykorzystał żadnego z powszechnie przyjmowanych kostiumów, ale posłużył się inną formą, rzadko stosowaną w Rosji w drugiej połowie XIX w. przy adaptacji kościołów katolickich – w większości, na kresach dawnej Rzeczypospolitej, pochodzących z XVII i XVIII w. – na świątynie wyznania panującego. Dotychczas jedynym udokumentowanym przykładem przebudowy kościoła katolickiego na cerkiew w tym samym stylu, co sobór w Kamieńcu, był wileński kościół jezuitów pw. św. Kazimierza, zaadoptowany przez architekta eparchijalnego Mikołaja Czagina na sobór Nikołajewski w latach 1864–1868.

Określenie stylu, w jakim został ukończony sobór MB Kazańskiej, od samego początku sprawiało trudności. Stąd brała się mylna identyfikacja form (styl bizantyjski – W. Romanow-Głowacki, styl moskiewski – O. Pła-

³⁴ Pierwszym oficjalnie uznanym przez władze w 1841 r. stylem narodowym był styl rusko-bizantyjski, spopularyzowany dzięki wzorcowym albumom cerkwi (1828 i 1838 r.) i budowłom zaprojektowanym przez Konstantego de Thona; В. Г. Лисовский, „Национальный стиль” в архитектуре России, Москва 2000, s. 82–87.

mieniecka) lub jej brak³⁵. Architektura cerkwi katedralnej, w swej wyszukanej elegancji i dynamicznej kompozycji wysublimowanych detali, najbliższa była stylowi rokokowemu. Brak jednak towarzyszącego tej architekturze charakterystycznego ornamentu rocaillowego wzbudzał wątpliwości, które pogłębiała dodatkowo świadomość, że odwoływanie się do spuścizny rokoka – łączonego niejednokrotnie z barokiem, było w XIX w. zarówno w Rosji, jak i w Europie zjawiskiem dość rzadkim.

Kompozycja architektoniczna soboru Bogurodzicy Kazańskiej opierała się na skomplikowanym rytmie wzajemnych odniesień (opracowanie zwieńczeń dłuższych elewacji i tamburu kopuły, segmentowe frontoniki okien, portali i wież), która była jedną z zasad stosowanych przez włoskiego architekta pracującego w Rosji Francesco Bartolomeo Rastrellego (1700–1771), podobnie jak inny z jego ulubionych motywów – fronton, będący uwieńczeniem rzeźbiarskim jego budynków³⁶. Zaprojektowane przez Oswalda naczółki pseudoryzalitów i bębna kopuły najbardziej przypominają rozwiązanie zwieńczeń nad środkowymi ryzalitami Wielkiego Pałacu w Carskim Siole (1752–1756). Szkoda, że nie zachowały się opisy dawnej kolorystyki ścian soboru kamienieckiego, w którym, sądząc z czarno-białych fotografii, nie ograniczono się do jednego koloru i w którym przynajmniej czasza głównej kopuły pokryta była złożoną lub pozłożoną blachą. Postępowanie się przez Rastrellego plamą barwną (głównie zielenią, błękitem, bielą i złotem), która nadawała architekturze jego projektu „radosny, odświeżony nastrój”, była także udziałem cerkwi kamienieckiej³⁷. To właśnie podobieństwa wrażeniowe, bardziej niż formalne, zbliżają architekturę soboru MB Kazańskiej do wielkich realizacji włoskiego architekta, powstałych na obszarze imperium rosyjskiego.

Poprzez nawiązanie do spuścizny rokoka, kojarzonego głównie w Rosji z podziwianymi powszechnie dziełami Rastrellego, udało się Oswaldowi zatrzeć podwójną granicę: formalną i ideową, przebiegającą pomiędzy starym stylem a nowym kostiumem, dawnym a obecnym przeznaczeniem. W rezultacie tych przekształceń powstała budowla jednorodna, którą można by, bez znajomości jej historii, wziąć za istniejącą w tej formie od samego początku. Czyją zasługą był wybór wzorca stylistycznego: architekta Dymitrija Niko-

³⁵ W. Romanow-Głowacki, *Kamieniec Podolski Urbs Antemurale Christianitatis. Kamieniec Podolski na tle historii Podola*, „Pamiętnik Kijowski”, t. 3, Londyn 1966, s. 119; O. A. Пламеницька, *op. cit.*, s. 272. J. Sieciński, A. Prusiewicz czy J. A. Rolle określenie stylu pomijają; zob. przyp. 13.

³⁶ T. Aleksiejewa, *op. cit.*, s. 305, 314.

³⁷ Cyt. za: *ibidem*, s. 311.

łajewicza Oswalda, biskupa Leontija Lebiedzińskiego czy gubernatora księcia Iwana Wasyliewicza Meszczerskiego? – pozostaje jak na razie pytaniem bez odpowiedzi³⁸.

Przebudowę soboru Matki Boskiej Kazańskiej w Kamieńcu Podolskim zakończyło uporządkowanie najbliższego otoczenia. Wokół cerkwi zasadzono drzewa i postawiono drewniane ogrodzenie od ulicy, która zmieniła wówczas nazwę z Petropawłowskiej na Soborną, podobnie jak plac, którego północną pierzeję zamykała. Kontynuacją „zielonej kolumnady” soboru był rząd drzew obiegający południową i zachodnią pierzeję pl. Gimnazjalnego. Praktyka otaczania drzewami placów miejskich i cerkwi była, podobnie jak wertykalizm samej bryły i kształt zwieńczeń świątyń prawosławnych, jednym ze specyficznych elementów, które wyróżniały urbanistykę miast rosyjskich XIX w.

³⁸ Wymienieni zajmowali swoje stanowiska w latach: 1866–1877 (Oswald), 20 XII 1863 r. – 2 XI 1874 r. (bp Leontij) i 1869–1873 (ks. Meszczerski); Г. В. Барановский, *op. cit.*, s. 255–256; Е. Сещинский, *op. cit.*, s. 72, 125.